

УДК 811.1/2'373.7

ВЛАСНІ ІМЕНА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ РЕФЕРЕНЦІЇ

Арделян О. В.

Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, м. Кіровоград

У статті проаналізовано проблему семантики власного імені в контексті сучасних теорій референції. Розглянуто віднесеність мовленнєвих одиниць до позначених ними об'єктів дійсності. Визнано, що сучасні модально-логічні концепції референції дають можливість більш адекватно описати семантику власних імен.

Ключові слова: теорії референції, модально-логічні концепції референції, семантика власного імені.

Постановка проблеми. Серед різних іменних категорій в лінгвістиці, як і в багатьох напрямках логіки, велика увага приділяється власним іменам. Ні абстрактні, ні збірні, ні загальні імена взагалі не пов'язані з особливою галуззю лінгвістичної науки, яка займалася б вивченням лише одного з даних класів. Власні ж імена співвідносяться з окремим, досить чітко відмежованим від інших розділом лінгвістики. Це ономастика, сама назва якої містить у своїй внутрішній формі загальне значення імені.

Разом з тим жодна іменна категорія не породжує такої кількості суперечливих точок зору на її природу як власне ім'я. Традиційним для робіт з ономастики стала вказівка на невирішеність великої кількості проблем власних імен. При цьому чимале утруднення до цих пір викликає саме визначення даних мовних одиниць, а в деяких випадках – і виявлення складу відповідної категорії.

Мета статті – проаналізувати проблему семантики власного імені в контексті сучасних теорій референції.

Про важливу роль імені в житті людини відомо з найдавніших часів. На те, що існує взаємозв'язок між ім'ям людини і подіями в її житті, намагалися звернути увагу багато умів людства. Як видно, цей вплив дуже складний і не піддається швидкої та легкої розшифровці. Існують припущення, що вплив імені визначається неусвідомленим компонентом або усвідомленим нами значенням імені або відомостями про людей, які це ім'я носили.

В даний час багато досліджень присвячується впливу імені на долю людини. Як говорить французький вчений П'єр Руже, «немає в мові такого слова, яке за впливом на ваш характер і долю, за силою вираження почуттів, за ступенем використання можна було б порівняти з вашим ім'ям. Ім'я може звучати як прохання чи наказ, як докір або схвалення, як ляпас чи ласка» [3, с. 133]. У деяких роботах пропонується використовувати символічний підхід. Наприклад, дослідник Ф. Величко пропонує семантико-фонетичний варіант аналізу імені, звертаючи увагу на те, що кожна буква в слові має свій смисловий і емоційний відтінок. Робиться

припущення, що смисл імені можна отримати, якщо об'єднати смисл всіх букв імені, що вимагає, однак, ретельного і обдуманого підходу [3, с. 263].

Існує гіпотеза про залежність значення імені від пов'язаних з ним звукових асоціацій. Це пов'язано з проблемою сприйняття звуків. На думку М. Панова, «звуки мовлення асоціативно пов'язані з не звуковими уявленнями» [7, с. 55]. Фонетисти припускають, що в багатьох мовах дихотомічно протиставлені низькі і високі звуки. Низькі звуки пов'язані з уявленнями «темний, поганий», а високі – «світлий, добрий» [2, с. 139].

Не можна не згадати твори П. Флоренського і А. Лосєва. Про стиль мислення П. Флоренського та суті його філософії імені можуть дати уявлення кілька цитат із його роботи «Загальнолюдські коріння ідеалізму»: «Ім'я є метафізичний принцип буття і пізнання. В імені треба бачити вузол буття, найбільш глибоко прихований нерв його. Ім'я – згусток благодатних або окультних сил, містичний корінь, яким людина пов'язана з іншими світами; воно – божественна сутність, несе в собі містичні енергії» [6, с. 298]. А. Лосєв називав себе учнем отця Павла Флоренського і в кінці 10-х – початку 20-х рр. ХХ століття написав кілька робіт, присвячених імені, в тому числі – книгу «Філософія імени». Ось кілька ключових тез із цієї книжки: «Сутність є ім'я, в цьому головна опора того, що станеться потім з нею» [5, с. 152]. «Природа імені (...) магічна» [5, с. 185].

Безумовно, філософія імені впливала і продовжує впливати значною мірою на лінгвістів, семасіологів та ономастів. Власне лінгвістична розробка теорії лексичного значення власного імені (ономастичного значення) починається в ХХ ст. з робіт О. Єсперсена, «Філософія граматики», Л. Щерби, «Опыт общей теории лексикографии», Є. Куриловича, «Положение имен собственных в языке» та інших.

За останні десятиліття сформувалася нова галузь загального мовознавства – лінгвістична семантика, основною частиною якої є лексична семантика, або семасіологія. Таким чином, філософський термін «семантика» з семіотичної концепції міцно увійшов у сучасну лінгвістику і отримав широке використання, потіснивши більш ранній лінгвістичний термін «семасіологія», що виник ще в ХІХ столітті. У зв'язку з цим можна говорити про формування в даний час нового розділу лексичної семантики – ономастичної семасіології, предметом якої служить теорія, типологія і структура ономастичних значень усіх розрядів власних імен та їх відмінності від імен загальних.

Таким чином, центральна тема філософії імені – співвідношення його з поняттям – стає одним з аспектів вивчення лексичного значення власного імені в ономастичній семасіології [14, с. 11-12].

Ділення імен на власні та загальні – один з найстаріших, традиційних способів класифікації лексичного складу мови. Таке ділення є актуальним і в наші дні. Зрозуміло, що межа класу власних імен визначається по відношенню до меж інших іменних класів. Однак основні труднощі тут все-таки йдуть не від загальних імен або будь-яких їх підкласів, а від власних імен. Так, загальні імена, які найбільш часто безпосередньо протиставляються власним, можуть трактуватися як позначення предмету взагалі, класу предмета в цілому, безпосередньо предмета, що входить в деякий клас [8, с. 55].

Виникає питання, що з'явилося раніше, власні імена чи загальні. Науковець О. Суперанська має таку точку зору на це питання: «Можливо вони створювалися одночасно, запозичуючи один у одного мовний матеріал. Адже і в наш час ми нерідко є свідками того, як одні типи імен переходять в інші. Порівняйте: *Дон Кіхот* є героєм роману Сервантеса, *донкіхот* – зворушливий, безкорисливий, трішечки дивакуватий борець за справедливість; *сибіряк* – мешканець Сибіру й *Сибіряк* – прізвище; *городок* – маленьке місто, *Городок* – назва міста. Слід припуститися думки, що подібний обмін між власними і загальними іменами, а також між власними іменами різних категорій відбувався постійно, з самих древніх часів. І зараз в нашій мові є власні імена, які утворилися від загальних та від інших власних імен» [10, с. 7].

Далі вона зазначає, що «важливо й наступне: відмежувавшись від загального і ставши власним, ім'я розвивається незалежно від значення тих елементів, які формують смисл загального. Наприклад, прізвище *Репін* ми ставимо у ряд не з *Картошкін, Морковкін*, а з прізвищами художників *Нестеров, Федотов, Тропінін, Васнецов*; прізвище німецького філософа *Фіхте* (“сосна”) – у ряд з прізвищами *Гегель, Кант*, а не *Бірке* (“береза”), *Танненбаум* (“ялинка”). Виходить, людина та її дії відводять її ім'я (прізвище) від тих слів, від яких воно колись утворилося, об'єднують з іменами інших людей, які є чимось родинні йому, ведуть до перебудови власних імен на підставі зовсім інших закономірностей» [10, с. 8].

Дослідження останніх років засвідчили, що ономастична лексика – це один з розділів спеціальної лексики, який знаходиться в опозиції до загальної лексики. Спеціальна лексика розмежується із загальною семасіологічно, оскільки до спеціальної лексики належать слова вторинного використання, вторинної номінації, зміст яких випадково чи навмисно змінено для вживання.

Кожний розділ спеціальної лексики має свої засоби, які сигналізують про їх вторинне використання. Так, для ономастики – це обов'язковий зв'язок з індивідуальним, конкретним предметом. Про те, що дане слово повинне сприйматися в ономастичному ряді, сигналізує контекст та вживання додаткових слів, а також безпосередня співвіднесеність з предметним полем.

У роботі «Теория и методика ономастических исследований» О. Суперанська, В. Сталтмане, Н. Подольська, А. Султанов висловлюють думку, що всім класам спеціальної лексики властиві наступні загальні риси:

1) Підвищений зв'язок з екстралінгвістичними факторами. Наприклад, з історико-культурною спадщиною і різного роду законодавчими актами (для власних імен).

2) Відсутність емоційного, суб'єктивно-оціночного фактору в словах у спеціальному вжитку і виключення стилістичних відношень зі сфери спеціальних контекстів, так, в офіційних сферах спілкування прізвища типу рос. *Иванов, Ванин, Ванькин, Иванушкин* входять до одного ономастичного ряду.

3) Омонімічність слів загальної і спеціальної лексики, рос. *мишка (ведмідь), Мишка (Мишко), «Мишка» (сорт цукерок), «Мишка» (пісня)*.

4) Відсутність полісемантичності, яка є властива словам загальної лексики. В спеціальній лексиці вона скасовується завдяки розподілу слів, що звучать однаково,

до різних лексичних (термінологічних, ономастичних) полів, принципово виключаючи однакові за звучанням слова, що мають різне значення, з ужитку в одному і тому ж контексті та перетворюючи їх в омоніми. Наприклад, рос. *Галлія* (римська провінція) і *Галлія* (стилістично забарвлене позначення сучасної Франції).

5) Синонімія, яка притаманна загальній лексиці, в спеціальній лексиці виявляється особливим чином. Наприклад, такі позначення Англії, як *Albion*, (*Great Britain*, *Britannia* і частково *England*, які є взаємозамінними в певних контекстах.

6) Прямий переклад слів, що належать до спеціальної лексики, на інші мови є неможливим.

7) Спеціальна лексика привалює в кількісному відношенні, оскільки охоплює велику кількість підмов науки, техніки, виробництва, торгівлі, але більшість спеціальних слів і виразів залишаються надбанням вузького кола спеціалістів, в той час як загальна лексика в тій чи іншій мірі єдина для всіх членів даного мовного колективу» [11, с. 33-35].

Власні імена, хоча і зараховуються до розряду повнозначних лексичних знаків, однак, різко протистоять останнім як за своїм значенням, так і по сфері й обсягу функціонування, займаючи периферійне положення в лексиці будь-якої мови. За характером знакового значення, за сферою функціонування та функції індивідуалізації власні імена можна назвати «лексично неповноцінними» [12, с. 85].

Є. Курилович стверджує: «Якщо серед іменників конкретні загальні імена є центральною семантичною категорією, то це саме тому, що вони володіють двома спроможностями: означати (*signifier*) і позначати (*designer*), у них є певний семантичний зміст, і в той же час вони можуть застосовуватися до реальних об'єктів. Загальні імена мають повну семантичну структуру» [4, с. 62].

Власні імена, на протигагу загальним, обмежуються однією функцією – функцією позначення, що дозволяє їм тільки розрізняти, пізнавати особи, предмети, що позначаються, без вказівки на якісну, змістовну характеристику даного індивідуума або одиничного предмета, факту.

Відмінною ознакою власних імен є так званий денотативний характер їх значень: форма знака, звучання безпосередньо співвідноситься з денотатом, минаючи поняття. А через денотат і з особою, предметом, що позначається. Перше слугує для другого позначенням, назвою без якої-небудь вказівки на властивості й змістовну характеристику позначуваного. Внаслідок цього власні імена протистоять іменам загальним не тільки за характером їх смислового змісту, але й за ступенем тієї значимості, яку має форма самого знака [12, с. 92].

Формальна сторона власних імен, які не мають у своїй основі асоціативної семантичної структури, природно, є єдиним критерієм розрізнення одного знака від іншого. Не випадково одним з критеріїв власного імені був висунутий свого часу «критерій відмінного звуку» (*criterion of distinctive sound*) [16, с. 45].

Власні імена з суто денотативним значенням не мають смислової структури і внаслідок цього обмежуються сферою номінативно-класифікаційної діяльності мови, являючи собою своєрідну номенклатуру одиничних імен або однакових предметів реального світу.

Л. Булаховський у другій частині монографії «Введение в языкознание» стверджує: «Межа, що відокремлює іменники загальні від власних, звичайно, не абсолютна. Більшість власних імен походить від загальних слів, які раніше вказували на якусь ознаку (зміст)» [1, с. 102]. Загальновідомий і той факт, що деяка кількість загальних імен з'являється в результаті «лексикалізації», тобто в результаті процесу вторинного перейменування власних імен у загальні (наприклад, «ірод», «каїн»).

Поряд з денотативною функцією індивідуалізації, власним іменам властива прагматична функція, яка виявляється в тому, що знаки, які ідентифікують і характеризують, використовуються в мові як засіб вираження емоційно-оцінних значень. «Самий спосіб називання по імені та по батькові, або на прізвище певним чином відображає і взаємини осіб, і суспільне становище званого», – висловлює думку Д. Шмельов [15, с. 41].

Для власних імен основною є функція називання предметів дійсного або уявного світу. Вони мають властивість прозорості – крізь них наче б то просвічує референт, вибір якого, на відміну від дейктичних слів, незалежний від умов комунікації (якщо відволіктися від можливості існування декількох носіїв одного імені). Наявність значення у власного імені, подібно малюнкам на склі, робило б його менш прозорим, заважаючи побачити позначуваний об'єкт, оскільки образ, що лежить в основі значень власних назв, як правило, не відповідає властивостям їх носіїв. Якщо, почувши ім'я «Олена Горобець», адресат став би шукати жінку, яка нагадує маленьку пташку, що цвірінкає, його погляд навряд чи зупинився б на справжній носительці імені.

Власні імена не конотативні, «значення полягає не в тому, що ім'я денотує, а у тому, що воно конотує» [17, с. 57]. Вони називають предмет, але не надають йому ніяких властивостей. Належачи до індивідуальних предметів, власні імена ніяк не характеризують їх, не повідомляють про них нічого істинного або помилкового. Вони, тому, не перекладаються і не перефразуються. Мовець не несе відповідальності за той образ об'єкта, який стимулюється власним ім'ям. На скільки б не були далекі уявлення про носія імені в того, хто говорить, ці відмінності не можуть перешкоджати комунікації, тобто з'ясуванню того, про який саме об'єкт йде мова [13, с. 66].

Оскільки власне ім'я відноситься до одиничного предмету, його зміст відповідає всій сукупності його властивостей у їх нерозчленованій цілісності (тут можна відволіктися від ознаки статі особи, зазвичай, але не завжди вона (стать) розкривається її ім'ям). Дж. Серль пише: «Неоціненна прагматична зручність власних імен якраз в тому і полягає, що вони дають можливість публічно говорити про будь-кого, не домовляючись попередньо, які саме властивості повинні забезпечити ідентичність референта» [18, с. 45].

Відсутність домовленості про ознаки, що ідентифікують, становить основну властивість власних імен, що відрізняє їх від імен загальних (дескрипцій). Якщо мовець не в змозі замінити на вимогу адресата власне ім'я описом будь-яких властивостей об'єкта, правомірно припустити, що він і сам не знає, про кого говорить [13, с. 71].

Отже, власні імена не потребують понятійного змісту для успішної референції до предметів дійсності. Тому, навіть починаючись в словах з ознакою, предикатах, вони

прагнуть звільнитися від того поняття, яке було їм притаманне спочатку. Тенденція до семантичного спрощення в тій чи іншій мірі характеризує історію практично всіх власних імен. Зазвичай процес спрощення розвивається в межах до ознак широкого класу. Це помітно і в тому, що мова намагається диференціювати серії власних імен, що належать до різних категорій реалій: люди, тварини, міста і т. п.

Опис особових імен через категорії «одиничного» або «індивідуального» породжує чимало труднощів. Порівняємо одне з визначень особових імен: «Особове ім'я дається окремим об'єктам, що належать до певного класу речей, індивідуально виділеним з цього класу» [9, с. 60]. За іншою дефініцією, особові імена являють собою «окремі слова та слова в словосполученнях, які слугують для іменування індивідуальних, виокремлених з даного виду об'єктів» [11, с. 38]. Схожа точка зору може виражатися і в психологізованому вигляді – «власне ім'я дається індивідуальному об'єкту, що сприймається як єдиний у своєму роді» [11, с. 16].

Виникає питання: за допомогою яких лінгвістичних механізмів здійснюється або, принаймні, фіксується індивідуалізація об'єкта, що є денотатом власного імені?

Дійсна індивідуалізація окремого предмета можлива через співвіднесення з ним системи ознак, які у своїй сукупності наче б то гарантують індивідуальність об'єкта. Практична необхідність в індивідуалізуючому пізнанні предмета виникає тоді, коли він не може бути замінений будь-яким іншим предметом того ж класу. Здійснення процедури індивідуалізації, однак, не вимагає обліку нескінченного числа ознак конкретного об'єкта. Таким чином, пізнання індивідуалізації об'єкта є досить складний процес. Виправдано поставити питання: чи може така процедура в скільки-небудь повному вигляді здійснюватися або фіксуватися у мовній семантиці, зокрема, формувати змістове наповнення власного імені? Відповідь буде негативною: у значенні словесних знаків природної мови зазвичай відбивається повсякденне, не теоретичне, відносно нескладне знання. Припускати, що власне ім'я здатне фіксувати сукупність параметрів, що дають цілісне уявлення про об'єкт як систему, значить істотно перебільшувати можливості мовної семантики [8, с. 57].

Як вважає О. Уфимцева, власні імена орієнтовані на віднесення до одного об'єкту [13]. Однак, ця орієнтація не є безумовною. З цієї причини випадки, в яких позначається більш як один об'єкт з однаковим власним ім'ям («Я знаю двох Сергіїв»), не можуть вважатися прикладами переходу власних імен у клас загальних: у одиничних імен в таких вживаннях не розвиваються узагальнені смисли. Однак, власне ім'я, що використовується для позначення декількох або багатьох об'єктів одночасно, все ж таки втрачає свою важливу, навіть найбільш важливу функцію – здатність ідентифікації референтів. Порівняємо, наприклад, два варіанти відповіді на питання «Хто чекає на нас?»: – «Ваня» і – «Вані». В останньому випадку власне ім'я однозначно не ототожнює об'єкт і просто виділяє групу людей, що носять однакове ім'я. Необхідною передумовою ототожнення об'єкта з самим собою є його окремість, відокремленість від решти світу і, отже, його одиничність. Саме значення одиничності у власних імен тісно пов'язане з явищем ототожнення об'єктів, що позначаються даними іменами, які є поза семантичними за своїм характером. Сема одиничності у власних імен з цієї причини також набуває прагматичний відтінок.

Основною для одиничних імен є функція референції, а не характеристичності. Інваріантне значення власного імені зводиться до надання загальної можливості референції, але не скільки-небудь детальному і однозначному визначенню її умов. І, незважаючи на це, вживання власних імен обов'язково передбачає співвіднесення їх з деякими психічними сутностями, представленими у свідомості носіїв мови. Власні імена можна порівнювати з «знаками», «мітками», але все ж таки вони фізично не прикріплюються до об'єктів і набувають референцію тільки завдяки участі в процесі іменування мислячих істот – носіїв мови. Немає підстав вважати, що при вживанні власних імен ми «включаємо» свою свідомість [8, с. 65].

Сучасні модально-логічні концепції референції дають можливість більш адекватно описати семантику власних імен природної мови. Власні імена, що розуміються як особливі дійктичні одиниці, не перестають вважатися іменами. Однак їх слід розглядати як не цілком типові імена, що володіють багатьма властивостями іншої універсально-логічної категорії, категорії егоцентричних слів. Власні імена, таким чином, опиняються за межами ядра класу імен. Проте, саме це робить вивчення власного імені особливо цікавим, розширює перспективи дослідження даної категорії.

Список літератури

1. Булаховский Л. А. Введение в языкознание / Л. А. Булаховский. – М., 1953. – 178 с.
2. Захарченко Е. Г. Особенности семантики пословичных собственных имен / Е. Г. Захарченко // Семантика языковых единиц: Доклады V Международной конференции. – Т. 1. – М., 1996. – С. 138-139.
3. Имя, характер, судьба: [сборник]. – М.: ООО Изд-во «Яуза», ООО Изд-во «ЭКМО», 2003. – 448 с.
4. Курилович Е. Положение имен собственных в языке / Е. Курилович // Очерки по лингвистике. – М., 1962. – 456 с.
5. Лосев А. Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, [1927] 1990. – 269 с.
6. Мечковская Н. Б. Язык и религия: [пособие для студентов гуманитарных вузов] / Н. Б. Мечковская. – М.: Агентство «ФАИР», 1998. – 352 с.
7. Панов М. В. О восприятии звуков / М. В. Панов // Развитие фонетики современного русского языка. – М., 1968. – С. 53-67.
8. Руденко Д. И. Собственные имена в контексте современных теорий референции / Д. И. Руденко // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3. – С. 55-68.
9. Соболева Т. А. Товарные знаки / Т. А. Соболева, А. В. Суперанская. – М., 1986. – 171 с.
10. Суперанская А. В. Имя – через века и страны / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
11. Теория и методика ономастических исследований / А. В. Суперанская, В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. Х. Султанов. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
12. Уфимцева А. А. Лингвистическая сущность и аспекты номинации / А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, Е. С. Кубрякова, В. Н. Телия // Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С. 7-97.
13. Уфимцева А. А. Лексическая номинация (первичная, нейтральная) / А. А. Уфимцева // Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 5-85.
14. Фоякова О. И. Имя собственное в художественном тексте / О. И. Фоякова. – Л.: Изд-во гос. ун-та, 1990. – 104 с.
15. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М., 1964. – 244 с.
16. Gardiner A. The theory of proper names / A. Gardiner. – London. N.-Y., 1954. – 68 p.
17. Mill J. St. Theory of Meaning / J. St. Mill. – Prentis-Hall, 1970. – P. 56-57.
18. Searle J. The problem of proper names / J. Searle // Semantics. Cambridge (Mass), 1971. – P. 37-53.

Арделян Е. В. **Имена собственные в контексте современных теорий референций** // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 4. Часть 2. – С.87-94.

В статье дан анализ проблемы значения имени собственного в контексте современных теорий референции. Рассмотрена отнесенность речевых единиц к означаемым им объектам действительности. Определено, что современные модально-логические концепции референции дают возможность более адекватно описать семантику имени собственного.

Ключевые слова: теории референции, модально-логические концепции референции, семантика имени собственного.

Ardelyan O. **Proper names in the context of contemporary theories of reference** // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series «Filology. Social communicatio». – 2011. – V. 24 (63). – № 4. Part 2. – P.87-94.

The research specifies the lexical meaning of proper names in the context of contemporary theories of reference. The detailed analysis of proper names which are referable to the objects of reality has been given. The possibility of description of proper name's meaning with the help of the contemporary modal-logical conceptions of reference has been analyzed in the article.

Key words: theories of reference, the contemporary modal-logical conceptions of reference, lexical meaning of proper names.

Поступила до редакції 07.10.2011 р.